

מצוות התוכחה

1. משנה מסכת אבות פרק ב

אמר להם צאו וראו איזוהי דרך רעה שייתרחק ממנה האדם. רבי אליעזר אומר, עין רעה.

2. תלמוד בבלי מסכת ערכין דף טז/ב

מנין לרואה בחבירו דבר מגונה שחייב להוכיחו שנאמר הוכח תוכיח הוכיחו ולא קבל מנין שיחזור ויוכיחו תלמוד לומר תוכיח מכל מקום יכול אפי' משתנים פניו ת"ל לא תשא עליו חטא ... אמר רבי אלעזר בן עזריה תמיהני אם יש בדור הזה שיודע להוכיח.

3א. רמב"ם יד החזקה - הלכות דעות פרק ו

(ט) מי שחטא עליו חבירו ולא רצה להוכיחו ולא לדבר לו כלום מפני שהיה החוטא הדיוט ביותר או שהיתה דעתו משובשת ומחל לו בלבו ולא שטמו ולא הוכיחו הרי זו מדת חסידות לא הקפידה תורה אלא על המשטמה:

3ב. מתוך התורה הגואלת / חלק א / שנת התשל"ח / פר' מקץ

"מצות הוכחה" - דיוק נפלא בלשונו של החפץ חיים. לא מצות 'תוכחה' - אלא, מצות הוכחה, מלשון בירור, כמו: "והוכיח אברהם את אבימלך". אם אתה מסוגל לדעת, מיהו זה שאתה מדבר איתו, מה ענינו? מה הסיבות למצבו? ואתה מסוגל להוכיח לו את הדרך הישרה, עליך חלה מצות עשה דהוכחה, ואם לאו, אז לא. בשם הגאון: מי שעל ידי המצוה, יבוא לידי כעס, לא עליו חלה המצוה. לקיום מצוה זו, דרושות ידיעות פסיכולוגיות אישיות, ומצבי הדור והדורות.

3. רמב"ם יד החזקה - הלכות דעות פרק ו

(ח) המוכיח את חבירו תחלה לא ידבר לו קשות עד שיכלימו ... לפיכך צריך אדם להזהר שלא לבייש חבירו ברבים בין קטן בין גדול ולא יקרא לו בשם שהוא בוש ממנו ולא יספר לפניו דבר שהוא בוש ממנו.

3א. הרב צבי יהודה / נצבים וילך ב. מצות הוכחה

תוכחה היא המצוה היותר קשה שבתורה. חז"ל אמרו על הדור שלהם: 'אם יש מי שיכול ויודע להוכיח' (עיי'ן ספרא וערכין טז ב), אין אפילו מצוה אחת נוספת עליה חז"ל אמרו זאת, רק בפני מצות תוכחה נתמלאו חז"ל פחד. אנו, בימינו איננו מעולים כל כך ולא התקדמנו יותר מחז"ל. יש צורך באהבה. 'אהבה מסותרת ותוכחה מגולה' (על פי משלי כז ה). אהבה מתגלה בתוכחה, ותוכחה נמשכת מתוך אהבה.

עע

2. רש"י שם.

שיודע להוכיח - דרך כבוד שלא יהו פניו משתנין.

3ג. סידור הגר"א, כתור ראש, אורחות חיים, סי' קמג

אם אינך בטוח שמתוך תוכחה לא תבוא לידי כעס, אז לא עליך מוטלת מצות 'הוכח תוכיח'

3ב. אגרות הראיה א, עמ' שה, אגרת רסו.

כל הלכות הנוטות לרוגז ושנאת אחים נעשות הן כפרשת בן סורר ומורה, עיר הנדחת ובית המנוגע, למ"ד לא היו ולא עתידין להיות ונכתבו משום דרוש וקבל שכר

... צריך לזכור שלא קיימת אצלנו הדרכה כזאת שכל אחד יתחיל לחנך ... אל תיגש למצות תוכחה בבהלה ובפזיזות. קודם כל, לעצמך, צריכים הדברים להיות יותר ויותר מבוררים ומסודרים. אחר כך ומתוך כך יש לקוות שתהיה מוכשר ל"דע מה שתשיב לאפיקורוס" ולמצות "הוכח תוכיח"

בראשית רבה (נד ג):

"כל אהבה שאין עמה תוכחה אינה אהבה".

1א. הרב צבי יהודה לנתיבות ישראל ב, עמ' רלד:

... דווקא האהבה היא המכשירה ומביאה בהבחנתה הנכונה, את התוכחה האמתית, ו'אשר יאהב יוכיח' (משלי ג יב), והתוכחה האמתית היא באה מתוך אהבה כשם שהאהבה האמתית היא מביאה לידי וישרה.

1ב. אורות ישראל / פרק ד / גאורות קמט ג

האהבה הגדולה, שאנחנו אוהבים את אמתנו, לא תסמא את עינינו מלבקר את כל מומיה, אבל הננו מוֹצֵאִים את עצמיִוְתָהּ, גם אחרי הבקרת היותר חפשיית, נקיה מכל מום. בלֵךְ יִפֶּה רַעִיִתִי ומום אין בָּךְ.

2. תלמוד בבלי / מסכת ערכין / טז/ב

מנין לרואה בחבירו דבר מגונה שחייב להוכיחו שנאמר הוכח תוכיח. הוכיחו ולא קבל מנין שיחזור ויוכיחו תלמוד לומר תוכיח מכל מקום. יכול אפי' משתנים פניו ת"ל לא תשא עליו חטא. תניא אי"ר טרפון (תמיהני) אני אם יש בדור הזה שמקבל תוכחה אם אמר לו טול קיסם מבין עיניך אמר לו טול קורה מבין עיניך אמר רבי אלעזר בן עזריה תמיהני אם יש בדור הזה שיודע להוכיח.

ויקרא יט יז. "... כל השנאות כולן וחומרי דיניהן הנם נאמרים רק במי שכבר ברי לנו, שקימנו בו מצות תוכחה. וכאשר אין לנו בדור הזה ולא בכמה דורות שלפנינו, ע"פ עדות ר' עקיבא [ואצלנו בגמרא בערכין טז: ר' אלעזר בן עזריה - ובספרא פ' קדושים ר' עקיבא הערת רבינו], מי שיודע להוכיח, על כן נפל פותא בבירא [יע' ברכות נו. שבת סו: וערוך פתא" הערת רבינו]

ואצרות התורה / קונטרס "אהבת ישראל" / פרק ג'

גם על רשע לתאבון, ראוי לפרסם דברי "תניא" (פרק ל"ב) שיש לשנוא רק את המעשה, אבל לאהוב את הניצוץ הנשמתי שיש באותו היהודי (ואף הוא חילק שם בסוף הפרק מה בין רשע רגיל לרשע שהוא אפיקורוס). עוד יש להעיר שההיתר לשנוא הוא רק אחרי שהוכיח אותו, כמפורש ברמב"ם הל' רוצח יגיד ובסמ"ג מ"ע פ"א, ובחינוך רל"ח וב"ח על חו"מ סי' רע"ג. וכיון שאין בדורנו מי שיודע להוכיח (ערכין טז): נפל פיתא בבירא ונדיר מאד לקיים מצות השנאה, שמא אילו ידענו איך להוכיח כדי שיהיה מקבל את דברינו היה נמנע מן החטא. כן דברי ה"חזון איש" (יורה דעה, סוף סימן ב' בשם ה"חפץ חיים" שהביא דבר זה ב"מרגניתא טבא" שהוסיף בסוף "אהבת חסד", סי"ק י"ז).

בספר "באר משה" (אדמו"ר אוזרוב, ויקרא דף שי"ח) הביא בשם היהודי הקדוש מפרשיסחא מה שמותר או מצווה לשנוא העובר עבירה הוא רק באותה השעה שרואהו עובר עבירה, ולא אח"כ (ע"פ פסחים ק"ג).

אורחות חיים לגר"ח ולו"י (סי"ק קמג):

"תוכחה. שלא לדבר קשות ודברים קשים אינם נשמעים. רק יאמר בלשון רכה. ואם אין טבעו לדבר רכות בשום פנים ואופן, פטור הוא מלהוכיח".

אגרות הראיה / כרך א / רסו

הערה אחת מוסיפים, שכל השנאות כולן וחומרי דיניהן הנם נאמרים רק במי שכבר ברי לנו, שקימנו בו מצות תוכחה. וכאשר אין לנו בדור הזה ולא בכמה דורות שלפנינו, ע"פ עדות ר' עקיבא, מי שיודע להוכיח, על-כן נפל פותא בבירא וכל הלכות הנוטות לרוגז ושנאת-אחים נעשות הן כפרשת בן סורר ומורה, עיר הנדחת ובית המנוגע, למי"ד לא היו ולא עתידין להיות ונכתבו משום דרוש וקבל שכו.

- אמרו חז"ל "כשם שמצוה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצוה על האדם שלא לומר דבר שאינו נשמע" (יבמות סה:). ומפרש רש"י כי מצוות התוכחה "להוכיח מי שמקבל הימנו"

- דעת שו"ת מהר"יט (ח"א סוף סי' פ"ג) שרובן של הנשים אינן מקבלות תוכחה, אפילו באיסורים דאורייתא. ולכן אין צורך להוכיחן.

- יש אומרים כי אף בדבר שהוא מפורש בתורה, אם יש פלוגתא בין הפוסקים בביאור התנאים שבאיסור, אמרינן מוטב שיהיו שוגגין (שו"ת תומת ישראל, סי' כ"ז).

- אין חיוב להוכיח אם עלול המוכיח לסבול ע"י כך נזק ממון (רמ"א לשו"ע יו"ד סוף סי' של"ד). לדוגמא, עובד אצל המעביד, ועלול להיות שלא יתן לו העלאה במשכורת אח"כ.

- מהרש"א (יבמות סה:): מלמד כי אם המוכח מסרב לקבל תוכחה בדבר אחד, אנו פטורין מלהוכיח אותו בדברים אחרים אפילו טרם נסינו לדבר אתו אודותם.

- "ערוך השולחן" (או"ח סי' תר"ח סי"ק ז') הוסיף על הנ"ל: "כל זה הוא בשוגגין, אבל אם עוברים במזיד, ובזה לא שייך להודיעם שאסור, שהרי יודעים בעצמם, אלא שבמזיד עוברים, על זה אמרו 'כשם שמצוה לומר... כך מצוה שלא לומר דבר שלא נשמע'."

כתב רבנו בחיי (בפתיחה לפרשת לך לך) "שלוש כיתות ציוה שלמה שלא להוכיחם: כסילים, לצים, רשעים. שנאמר 'באוזני כסיל אל תדבר, כי יבוז לשכל מליך' (משלי כג, יט). 'אל תוכח לץ פן ישנאך' (משלי ט, ח). 'יוסר לץ לוקח לו קלון, ומוכיח לרשע מומו' (משלי ט, ז) עכ"ל. ונ"ל כי שלש תכונות הן. כסיל (במדות, במחשבה). לץ (בדיבור). רשע (במעשים).

- כתב הגר"ח ולו"י (כתר ראש, סי"ק קמ"ג) "תוכחה, שלא לדבר קשות, ודברים קשים אינם נשמעים, רק יאמר בלשון רכה. ואם אין טבעו בשום אופן לדבר רכות, פטור הוא מלהוכיח" עכ"ל.

אוצרות המוסר / שער עשרים וחמשה - שער תוכחה וקנאות, וחנופה / מאמר ב' - מי הם הפטורים מן תוכחה

(א) ומכאן הגענו לברר מה שנראה לכאורה כ"היתר" ואיננו היתר כלל. אמר ר' אלעזר בו עזריה "תמיהני אם יש בדור הזה שיודע להוכיח" (ערכין טז): ומפרש רש"י: "שיודע להוכיח דרך כבוד שלא יהו פניו משתנין" עכ"ל. והמקילים טוענים "וכי אכשור דרא? אם בימי חז"ל לא ידעו, ואנחנו יודעים? ובכן נפל פיתא בבור, ומצוות תוכחה נשארה רק "הלכתא למשיחא" עכ"ל. אבל אילו היה הדבר כך, מפני מה הרמב"ם ורבנו יונה, וספר החינוך מביאים בספריהם מצוה זו, ומעוררים לקיימה בפועל היום? והרב מאיר הכהן קפלן ("מצוות התוכחה") מעמיד אוקימתא שדברי רב"ע הם בתוכחה בעת זקנותו של המוכיח ולפני שעת מותו, כמ"ש "אין מוכיחים את האדם אלא סמוך למיתה, שלא יהא מוכיחו וחוזר ומוכיחו" (ספרי, דברים, ב). אבל תוכחה שבשעת מעשה עבירה, גם ראב"ע מודה. מהרש"ל (תשובה סי' נ"ה) אומר שלאנשים שהם ת"ח, או בחזקת נשמעים למוכיחים, יש להוכיח גם בזמן הזה. והגר"י אייבשיץ ("יערות דבש" ח"א דף נ"ו) אמר שיש להבין תמיהתו של ראב"ע לא כעוקר המצוה מהתורה, אלא שמלמד שצריכים למומחיות במצוה זו, לא להתרגז וגם לא להלבין פנים. ובישיטה מקובצת" (ביצה ל). כתב שבדורות הפרוצים אם מבינים דברי ראב"ע כפשוטם "תפוג תורה ח"ו". ובספר "משכיל אל דל" (מובא ב"מצוות התוכחה" סוף פ"א) כתב: "נשבע אני בשם הגדול שאין כוונת מימרא זו כפשוטה". ושמה כוונתו כדברי ר"י אייבשיץ, לעיל.

בספר אבודרהם שואל מפני מה לא מברכים על קיום מצוות עשה דאורייתא של "הוכח תוכיח". אי אפשר לומר כאן תירוץ של הרשב"א (שו"ת ח"א סי' י"ח) מפני שאנו תלויים בדעת אחרים, שמא המוכח לא יקבל את דברי המוכיח; כי הרי המוכיח מקיים את המצוה אע"פ שהמוכח מפנה כתף סוררת. כך כתוב בזהר (ח"א ד פסח). "כל מאן דאזהיר לחייביא, אע"ג דלא קביל מניה, הוא שזיב ליה לגרמיה". אלא ר' יוסף בן פלאה ("מספרן של ראשונים" שהו"ל ש. אסף) עונה ע"פ מאמר ראב"ע, אין אנו יודעים כיצד להוכיח. לכן אנו פטורים מן ברכה, אע"פ שאנו מנסים לקיים את המצוה, שמא לא קיימנו כדין.

(ב) עוד "היתר" מדומה סבורים הללו המקילים לעצמם, כי כיון שהמוכיח חוטא ג"כ בדברים מסוימים, הרי הורו חז"ל "קשט עצמך ואח"כ קשט אחרים" (ב"ב ס:). ויש לזה כמה דחויים. דיחוי (א) הוא שמדובר אם הוא החוטא באותו החטא ממש, אבל אם חוטא בנושאים אחרים, זה לא פוטר אותו מלהוכיח במה שהוא עצמו נקי. (ויש הכרח לסברא זו, שאין לך כמעט אדם בישראל שאיננו חוטא באיזה שהוא דבר, חמור או קל. וא"כ כלתה כל מצוות התוכחה?) (ב) אין הכי נמי, באותם חטאים שהמוכיח עצמו נכשל בהם, אין לו להוכיח. אבל אין ספק כי מעכשיו הוא יקבל עונש כפול על עוונותיו. לא רק על מה שהוא עצמו עשה, אלא גם על חטאי חברו שמחמת חטאיו הוא נאלץ לא להוכיח את חברו, והוא כמסכים לכשלונו. ומי ירצה מצב שכזה?

(ג) עוד "היתר" מדומה מביאים אנשים מהנאמר בערכין (טז): "תוכחה לשמה, וענוה שלא לשמה, הי מינייהו עדיפא? אמר ליה ולא מודית דענוה לשמה עדיפא? דאמר מר 'ענוה גדולה מכולם' (ע"ז כ:). (ענוה) שלא לשמה נמי עדיפא". הרי מכאן שכל מי שירצה להמנע מהתוכחה, יתלבש באיצטלא (לא לשמה) של ענוה ויהיה פטור מלהוכיח את חברו. שאלה זו שאלתי את מו"ר ר"ש דביר וענה כי אם כן הדבר, (א) משום מה הסוגיא שואלת "היכי דמי תוכחה לשמה וענוה שלא לשמה?". הרי כל אחד יודע מה היא ענוה ולכן הוא לא מוכיח (שהאדם טוען כי הוא קטן ערך מלהוכיח את חברו). ועוד, משום מה הסוגיא ממשיכה ומביאה לפנינו סיפור מעשה שהיה לדוגמא "היכי דמי תוכחה לשמה וענוה שלא לשמה" ומספרת מה שאירע לרב הונא וחייא בר רב? גם בלי הדגמת סיפור אנו מבינים. (ב) ועוד, הרי יש דין מפורש בב"מ (לא). שעל התלמיד להוכיח לרבו. ודאי שראוי ע"פ ענוה שהתלמיד לא יהין לבקר מעשיו של רבו!;

ולכן ר"ש דביר ענה כי סתם "ענוה" אינה מספקת לפטור מהתוכחה. אלא רש"י כאן עונה "שלא ישנאנו". וגם על זה הקשו התוספות כאן וחלקו עליו. אלא פשט הסיפור הוא כי רב הונא באמת הוכיח לחייא בר רב, והענוה שלו היתה רק במה שהוא ספג עלבון אח"כ מן שמואל, ובשום אופן לא רצה לגלות את האמת לשמואל בנוכחותו של המוכח, כדי לא לפגום בכבודו של המוכח. (אי הגילוי היתה הענוה). הרי שלא היתה "ענוה" בעצם מניעת התוכחה (כי הרי כן אמר לו התוכחה) אלא שלא המשיך להכלימו לפני שמואל, וזאת היתה לא מפני "ענוה" אלא כדי שלא לביישו. אבל סתם "ענוה" איננה סיבה לפטור (ולכן התלמיד חיב להוכיח לרבו).

מתוך התורה הגואלת / חלק א / שנת התשל"ח / פר' בעלותך

מקוריות לשון אצל "החפץ חיים": מצות הוכחה, ולא - מצות תוכחה. הבדל באות אחת, והחילוק עצום. מצות עשה דהוכחה, אם אתה בר הכי, מוכשר להוכיח, לברר בשכל, בלמדנות, בידיעה, אז אתה מצווה, ואם לאו, אז המצוה הזו לא שייכת לך. בשם הגאון מוסרים: אם אינך בטוח, שמתוך גישתך למצוה הזו, לא תגיע לכעס, אז לא עליך המצוה. הגישה למצוה זו, צריכה להיות מתוך אהבה, מתוך הבנת עניני האדם, וכל הקשור לזה. בגמרא בערכין (טז): "תמיה אני, אם יש בדור הזה מי ששודע להוכיח", צריך למצוה זו ידיעה גדולה, ידיעה בתורה, וידיעת נפש האדם. הנביאים היו שלוחים אלוהיים להוכחה, מתוך אחריות כלפי כלל ישראל, לאבות ולבנים. "והשיב לב אבות על בנים" -- זה קודם. האבות צריכים להבין את הבנים, ומתוך זה תהיה סייעתא דשמיא שהבנים יבינו את האבות, "ולב בנים על אבותם", ומזה ההמשך הגדול של "ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה".